

EL VALENCIANISME A CASTELLÓ EN EL SEGON DECENNI DEL SEGLE XX

JOAN-RAFAEL RAMOS I ALFAJARÍN

INTRODUCCIÓ

Parlar de valencianisme fins ara ha esdevingut pràcticament sinònim de reduir l'estudi d'aquest moviment al cap i casal del País Valencià.¹⁷³ La majoria dels treballs sobre aquest tema centren la seua atenció envers la ciutat de València, desatenent i marginant l'anàlisi de zones importants del País Valencià com poden ser l'alacantina i la castellonenca, de manera que hom obté una visió parcial del valencianisme de pre-guerra. Recentment, gràcies al cinquantenari de les *Normes de 1932*, Castelló de la Plana ha estat objecte de diferents estudis al voltant d'aquest esdeveniment, i hom ha destacat, estudiant bàsicament els darrers anys de la dècada dels vint i els primers de la dels trenta, el paper que dugueren a terme els valencianistes castellonencs en la consecució de l'acord ortogràfic. Però, amb tot, no deixa de ser una anàlisi fragmentària del valencianisme d'aquesta ciutat. Aquesta circumstància ha provocat que hom tinga la idea preconcebuda que aquesta població, a diferència de València, havia estat sempre favorable als ideals valencianistes o, si més no, tenia clares unes qüestions com l'origen i la denominació de la llengua que a la ciutat del Túria es discutien amb vehemència. El desconeixement del període anterior als anys vint no ens permet de valorar de forma objectiva aquest prejudici i ens oculta la vertadera realitat, que ben bé podria ser diferent a allò que tots donem per sabut. És per això que en aquest treball ens proposem d'abordar l'anàlisi del valencianisme durant la segona dècada del segle XX, espai que precedeix l'aparició de la Sociedad Castellonense de Cultura (1919), la qual marcarà una fita en l'àmbit cultural castellonenc i crearà l'ambient favorable a l'acord de 1932.

La font més indicada per portar a terme aquest estudi és, sense cap mena de dubte, la premsa local, la qual reflecteix les inquietuds i les distintes posicions

a l'entorn dels moviments valencianistes. És a partir d'aquesta, doncs, que hem basat el nostre treball. El tipus de publicacions que hem buidat és de dues classes. D'una banda, revistes de contingut merament cultural -“Arte y Letras”, “Revista de Castellón”- i periòdics de caràcter polític o d'informació general -“El Maestrazgo”, “El Clamor”, “Rebeldía”, “Heraldo de Castellón”. D'una altra, premsa valencianista -“La Nostra Terra”, “Veu de la Plana”-, la qual constituirà l'eix de la nostra exposició, per tal com actua com a portaveu

de les respectives associacions valencianistes locals, i dóna una informació de primera mà que ens servirà com a fil conductor del present article.

Exposats, doncs, els nostres propòsits, passem a analitzar l'activitat valencianista en una època d'indubtable interès per a la comprensió del valencianisme d'arreu del País Valencià.

1. LA CREACIÓ DE “LA NOSTRA TÈRRÀ”

Castelló de la Plana acollí el moviment de la Renaixença amb retard. Cal situar les primeres manifestacions renaixentistes en la dècada dels anys vuitanta, en què la publicació “Revista de Castellón” (1881-1883) comença a divulgar els primers poemes que responen a la trilogia “Pàtria, fe i amor”. Des de llavors hom sent una preocupació pels ideals valencianistes que troben els màxims representants en dos prohoms castellanencs, el republicà federal Gaietà Huguet Breva i el catòlic Salvador Guinot Vilar. Tots dos participen en la fundació de la primera entitat valencianista, *Joventut Regionalista* (1909), fruit de l'ambient favorable que provocà l'*Assemblea Regionalista Valenciana*¹⁷⁴ i de les iniciatives que un reduït grup de valencianistes castellanencs portaven endavant en l'àmbit local.¹⁷⁵ Aquesta agrupació estava constituïda per una vintena de valencianistes de la més variada ideologia política, fet que els portà a renunciar a constituir-se com una entitat política, enfocant els seus objectius principalment cap a les reivindicacions de tipus cultural. Una actitud de tolerància i de col·laboració els distingeix en la seua tasca de preservar els valors tradicionals, que les transformacions socials per què passa la ciutat feien trontollar. La llengua, de gran vitalitat encara, serà una de les màximes reivindicacions.

La seua activitat eminentment literària, en canvi, provocarà l'escissió del sector més polititzat encapçalat per Gaietà Huguet i la creació, l'any 1913, d'una nova societat.¹⁷⁶ Es tracta de “La Nostra Tèrra”, nom que li posà el mateix G. Huguet. Com a president actuà el poeta Maximilià Alloza, i féu les funcions de vice-president l'historiador Enric Perales.¹⁷⁷

Encara que de vida efímera, aquesta agrupació organitzà nombrosos actes públics. S'encarregà de realitzar conferències sobre temes valencianistes, preparà

excursions culturals¹⁷⁸ i obrí durant dos mesos una escola nocturna per als seus socis i llurs fills. Les classes s'impatrien en català i constaven de les següents assignatures:

“Dibuix lineal, figura y adorno. Elements de Gramàtica y Aritmètica. Contabilitat per partida doble. Francés y Llengua Valenciana.”

Les dues primeres assignatures eren diàries

“y les dos últimes, tratanse de assignatures que sols han de contribuir á augment de coneixement, seran alternes, pues la última qu'es á la que, donnat lo carácter de la societat, devíe donárseli mes importancia, quede resarcida en les explicacions y escrits de les altres classes”.¹⁷⁹

Al costat d'aquestes iniciatives tragué a la llum la revista mensual “La Nostra Tèrra”, que es constituí com a portaveu de l'entitat. De curta durada com la mateixa societat, només publicà cinc números, íntegrament escrits en català.¹⁸⁰ Les seues aspiracions eren:

“tocant al régimen Autonomia, tan ampla com puga obtindres per a los municipis y regió valenciana; tocant á llengua, volem que la oficial per á tot sia la nostra, la valenciana; y volem esser y fer valencians, y moltes coses mes que sintetise nostre lema *Dret y Patria*”.¹⁸¹

Els valencianistes castellanencs, per tant, anaven a totes. Demanaven l'autonomia administrativa i una oficialitat completa per a la llengua, connectant d'aquesta manera amb els sectors més progressistes del valencianisme a la capital del país.

Pel que fa als aspectes lingüístics, convé recordar que el 1912 Pompeu Fabra publicava la seua *Gramàtica de la Lengua Catalana*, i que l'any següent l'*Institut d'Estudis Catalans* divulgava les *Normes Ortogràfiques*. Tanmateix,

al País Valencià, i concretament a Castelló, en aquests anys de la seua difusió, aquestes normes no tingueren adeptes. Per pal·liar la mancança d'una gramàtica que servís com a model, ja que la proposada el 1910 per Josep Nebot¹⁸² no tingué cap seguidor, hom solia donar a conèixer algunes regles que facilitaven la lectura de la llengua a un lector avesat a llegir en castellà.¹⁸³ Els criteris d'escriptura eren més aviat personals i la falta de coherència a l'hora d'adoptar una ortografia comuna es feia evident.

Quant a declaracions sobre la denominació i l'origen de la llengua, aquesta revista no reproduí cap polèmica, si bé el nom més usual per designar l'idioma era *llengua valenciana*.¹⁸⁴ Aquest terme en molts col·laboradors no esdevingué

————— 102 —————

un signe de secessionisme i fou emprat com a sinònim de llengua catalana dins l'àmbit valencià.

L'èxit immediat d'aquesta publicació, segons informava la seua redacció, va fer que es projectàs l'aparició de la revista setmanalment a partir de

Tardor, 1988

1914,¹⁸⁵ circumstància que no degué arribar a produir-se, ja que sols s'imprimí fins al cinquè número.

Amb la desaparició d'aquesta revista i de la societat "La Nostra Terra", el moviment valencianista a Castelló es mustigà. *Joventut Regionalista* continuava com a agrupació, però la seua activitat era molt pobra. Aquesta situació no canviarà fins que, des de València, el nou setmanari valencianista "Patria Nòva" faça una crida als nacionalistes castellanencs perquè recuperen el ritme:

"Huí tan sòls existix la Joventut Regionalista, pero com cansada per sa llarga vida, com si's trovara sense fòrces pera seguir lluitant i tornar als seus dies d'esplendor.

Podrà altra vòlta PATRIA NÒVA donar entusiasme i vida a esta Joventut, com anys arrere li ho inspirà *Tèrra Valenciana*?"¹⁸⁶

G. Huguet Breva es fa ressò ben aviat de la tasca empresa per "Patria Nòva" (1915), portaveu de la *Joventut Valencianista* de València, i, des de la revista castellanenca "Arte y Letras", dedica un extens article a elogiar la seua labor.¹⁸⁷ En la seua exposició enllaça amb el programa valencianista dels nacionalistes de la capital del país, i critica durament la institució de *Lo Rat Penat* i els *Jocs Florals*, afirmant que un cop mort Constantí Llombart

"a la llengua valenciana no se li rendia tot lo cult y homenage qu'es mereix en aquella casa pairal; moltes, moltíssimes vegades hi es reemplaçada per sa madastra la castellanca. Los jochs florals coixegen; están massa saturats de castellanismes y d'element inicial; y en lloch de constituir ells un himne en llaor de la Patria Valenciana, sont una frevola y aparatosa exhibició de trages y de forasteres costums, que de tot ténen manco de renaixement de literatura valenciana, y d'exaltació de les sanes y belles costums casolanes".

Amb tot, manté la confiança en els joves valencianistes i veu amb entusiasme l'aparició de la revista "Patria Nòva", que lluita per la defensa de la nostra terra en una època en què "ja no es ilegal trevallar per la renaixensa de la llengua vernàcula ni per la desperta de l'ànima del nostre poble que aspire a la implantació de la autonomia político-administrativa dins l'Estat-Espanyol".

Per a Huguet, les reivindicacions valencianistes estaven per damunt de qualsevol ideologia política, per tant calia que hi hagués un respecte a les idees

político-religioses de tots els valencians per aconseguir els objectius fixats. La llengua esdevenia així l'instrument primordial per a assolir aquestes aspiracions. Però l'anarquia ortogràfica i la manca d'estudis lingüístics imperava en l'àmbit valencià. Per aquesta raó adverteix la necessitat de confeccionar una gramàtica, de crear un diccionari i una sèrie d'ajuts als joves per tal de formar-se filològicament, i d'obrir classes de valencià a la Universitat i als Instituts.

Aquesta gramàtica valenciana la publicaria aviat (1915), per encàrrec del Centro de Cultura Valenciana, el Pare Lluís Fullana, que era en aquells moments el filòleg de més autoritat al País Valencià. Les seues propostes, però, es distanciaven, en un intent de deixar content tothom, de les *Normes* de l'Institut, la qual cosa provoca la protesta dels sectors més acostats a la normativa fabriana. Tot i això, com veurem més avall, la *Gramàtica Elemental de la Llengua Valenciana*, del P. Fullana tingué una acollida bastant favorable entre els valencianistes castellonencs.

2. REVIFAMENT DE L'ACTIVITAT VALENCIANISTA: L'APARICIÓ DE "VEU DE LA PLANA"

"Patria Nòva", fent bones les seues advertències, tornava a envigorir el moviment valencianista a Castelló. Poc de temps després de la seua crida, *Joventut Regionalista* convocava els seus socis al *Cercle Catòlic* per plantejar la reorganització de la societat.¹⁸⁸ Aquesta reestructuració es féu efectiva ben prompte. En entrar a l'any 1916, hom anunciava l'organització novament de cursos de valencià al mateix casal de l'entitat.¹⁸⁹ Classes, d'altra banda, que arribaren a assolir un notable èxit de concurrència i tingueren una certa continuïtat.¹⁹⁰ La persona encarregada d'impartir l'ensenyament de la "llengua valenciana" fou Gaietà Huguet Breva, que seguí uns criteris propis a l'hora d'explicar l'ortografia valenciana.¹⁹¹

Amb tot, la tasca més eficaç la constituí la creació del setmanari propagandístic "Veu de la Plana" (1916), el contingut del qual hem dividit en quatre apartats.

2.1. Reivindicacions lingüístiques i polítiques: Catalunya com a exemple

G. Huguet Breva s'havia convertit en el màxim representant del valencianisme castellanenc. La seua figura era respectada i exalçada per tothom. I molts valencianistes el tenien com a mestre. És per això que les seues idees, que es caracteritzen per una defensa a ultrança de la *valencianitat* de la llengua, tindran un enorme influx en el grup que portava avant la publicació de “Veü de la Plana”. Ell mateix, com a director del setmanari, exposarà el programa:

————— 104 —————

“... Aspirem a que la nostra llengua vernàcula siga sola la parlada en la nostra llar; pels nostres camps y en les nostres viles; que siga enseñada en les escoles publiques; en los instituts y universitats orientades, no cap al centre format de races hidalgues, pero molt decadents y endarrerides; sino cap a les nacions mes alvançades d'Europa y América...”¹⁹²

Les reivindicacions lingüístiques i polítiques seran constants al llarg d'aquest periòdic. Tant és així que les col·laboracions literàries esdevindran gairebé nul·les. El menfotisme de molts sectors valencians davant les reivindicacions valencianistes i la ineficàcia de les agrupacions nacionalistes a València decanta el punt de mira dels castellanencs cap als catalans. Catalunya, territori que al costat del País Basc era un exemple d'autonomisme i de progrés, esdevé així el model a imitar:

“Una y altra figuren per sa bona administració y progrés, al cap de les regions espanyoles; una y atra pòrten clavat al cor lo convenciment que la llengua vernàcula es la clau de la seua autonomia y la pilastra més ferma de la seua personalitat. Per açó nosatros, convençuts d'aquestes grands veritats dins de la modestia de les nostres forces, ham vollgut començar a atacar la fortaleza del Centralisme estudiant la nostra llengua; divulgant son us, ses bellees, y defensant-la contra sos enemichs de dins y fora casa.”¹⁹³

Hom seguia amb interès la marxa de la *Lliga Regionalista* de Catalunya, la qual triomfà en les eleccions legislatives de 1916. Cada victòria dels catalans significava obrir noves esperances a una futura arribada de l'autonomia al País Valencià.¹⁹⁴

Però, el País Valencià patia un problema de fons. Després de la desaparició del setmanari “Patria Nòva”, de la inviabilitat de l'orientació neo-solidària de la *Joventut Valencianista* i del fracàs de la *Joventut Nacionalista Republicana* (1915) en declarar el blasquista F. Azzati el seu espanyolisme, calia cercar altres vies. Aquests esdeveniments feren reflexionar l'artanenc Vicent Tomàs i Martí, que, encara molt jove, perfilava les causes de la ineficàcia del moviment valencianista. Per a ell, l'estancament de les idees nacionalistes es devia a la mala propaganda o nul·la de les societats valencianistes, per la qual cosa proposava una cohesió entre les agrupacions existents, perquè per aconseguir els objectius fixats calia imitar “a nostres germans en Nacionalitat, els Catalans”, i avançava un dels seus projectes de futur, la necessitat de formar societats valencianistes no sols a les ciutats sinó també als pobles.¹⁹⁵

2.2. Atacs als valencianistes castellonencs

Els castellonencs conegueren amb la reorganització dels valencianistes un nou auge d'aquest moviment. Aquesta circumstància originarà uns constants atacs a *Joventut Regionalista*, que podem classificar de dos tipus: contra els intents de normalització lingüística, o bé, i a posteriori repercutia en el mateix aspecte, contra la ideologia política.

Les crítiques procedien de les principals forces polítiques de la ciutat. Tant el bàndol republicà com el catòlic veia en el moviment valencianista un perill per als seus interessos polítics locals. Tot i això, les acusacions més dures vindran del sector republicà dirigit per Fernando Gasset, que al llarg de la història manifestà ben poques simpaties per les reivindicacions valencianistes.¹⁹⁶

La declaració d'apoliticisme de *Joventut Regionalista*, en un intent d'acaparar el màxim d'afiliats i simpatitzants, serà un dels blancs més vulnerables per ser acusada ara de republicana ara de carlista. Així, per exemple, des de la banda catòlica, eren culpats de ser més una “sucursal del

Centre Republicà y una edició econòmica semanal d'“El Clamor”, que una societat regionalista y un semanari *defensor dels interessos regionals*”.¹⁹⁷ Per contra, el diari republicà “El Clamor” acusava “Veu de la Plana” de militar en les files carlistes y atacava les idees nacionalistes dels catalans, vistes amb bons ulls pels valencialistes, amb el pretext de *separatisme*, ja que a ells no els esglaiava el “regionalismo bien entendido”, però, “siempre, dentro de la más perfecta, de la más firme, de la más solidaria unidad de la patria”.¹⁹⁸

Ara bé, els atacs més intensos es produiran arran de la no-assistència de *Juventut Regionalista* als actes commemoratius del 7 de juliol, en què les forces polítiques liberals celebraven l'“heroica defensa de les llibertats nacionals” en la lluita contra els carlins de 1837. Els republicans, que havien assumit el tòpic del *Castelló liberal*,¹⁹⁹ veieren en aquesta absència un atac al liberalisme, i els valencianistes foren immediatament acusats d'antiliberals.²⁰⁰

Amb motiu d'aquesta esdevinença, els catòlics no s'estaran tampoc de reprovar una altra acció de *Juventut*. Aquesta vegada hom els blasmava per haver penjat un cobertor al balcó de l'entitat en senyal de festa, i eren qualificats paradoxalment de republicans.²⁰¹

Els valencianistes, doncs, estaven situats entre dos focs. La seua declaració d'agrupació apolítica era ambigua i diana fàcil per als partits locals, que es llançaven contra aquesta en veure l'empenta que assolía per moments el moviment valencianista.

2.3. L'ortografia de “Veu de la Plana”: la gramàtica del Pare Fullana

Després de la normativització ortogràfica duta a terme per l'Institut d'Estudis Catalans (1913), els valencians continuaven mostrant una anarquia ortogràfica. Les propostes que Pompeu Fabra havia incorporat a la llengua literària, o bé les veien allunyades de la variant valenciana o bé, per raons ideològiques, les rebutjaven dràsticament. Les crides cap a la confecció d'una gramàtica valenciana anaven succeint-se al llarg dels anys. És per aquesta raó que s'encomana al Pare Fullana la realització d'un tractat, *Gramàtica Elemental de la Llengua Valenciana* (1915), amb la finalitat d'acabar amb el desgavell ortogràfic i ser el punt de referència per a la desitjada unificació ortogràfica. Aquesta obra, però, no aconsegueix de tenir molts seguidors. Amb tot, *Juventut Regionalista*, en un intent d'unificar l'ortografia, no dubta d'acceptar les regles

de Fullana en el seu setmanari. L'adopció d'aquesta normativa no es manifesta explícitament en el primer número de la publicació, en la qual hom es limita a indicar la pronúncia d'algunes grafies, sinó que s'expressa en números posteriors com a conseqüència d'advertències gramaticals:

“Mercés per l'advertencia que mos fa sobre l'empleo de la i pero nosotros atenense a lo que diu el P. Fullana, que diu que *indistintamense* pot emplear *i* o *y* havem optat per esta última per ser de us corrent.”²⁰²

Totes les normes de Fullana havien tingut una amable acollida en la seu de *Joventut*. Tant fou així que els redactors de “Veu”, guiats pel propòsit d'unificar l'ortografia i per contribuir a la dignificació de la llengua, rebutjaren qualsevol tipus de col·laboració que presentàs una ortografia deficient.²⁰³

Així i tot, algunes de les aportacions que rebia aquesta publicació duïen una nota, a peu de pàgina, de la redacció advertint que es respectava l'ortografia a petició de l'autor. Aquest fet indicava que realment, encara que la gramàtica de Fullana era seguida per un representatiu grup de castellanencs, n'hi hagué d'altres que no l'adoptaren. Entre aquests casos trobem el mateix G. Huguet, Carles Salvador, A. de Sarsort, Francesc Cantó, Lluís Revest i un tal *Heic*, que professaven el model que ells consideraven més oportú.²⁰⁴ Caldrà esperar, doncs, uns quants anys perquè l'acord ortogràfic siga un fet.

2.4. Polèmica sobre qüestions onomàstiques

Al llarg de la nostra exposició hem pogut observar els contactes dels valencianistes castellanencs amb els catalans. Catalunya havia esdevingut el prototipus

de la reivindicació autonòmica. S'admirava la seua tasca i eren contínues les crides per a continuar el seu exemple. Tanmateix, quan hom afirmava la catalanitat del territori valencià i es denominava *llengua catalana* al seu idioma, les planes de “Veu de la Plana” defensaven amb tots els mitjans possibles la seua *valencianitat*, deixant traspasar el mestratge de G. Huguet, per

al qual canviar el nom de l'idioma implicava un senyal d'impotència per prosseguir la labor valencianista.²⁰⁵

Les primeres mostres de rebuig a aquestes denominacions es produiran en considerar el País Valencià com a part integrant del territori català. Aquest és el cas de l'advertència a Miquel Duran i Tortajada, que publicà al setmanari barceloní "Pàtria Jove" l'article "València, notes curioses que afirmen sa catalanitat":

“Nosaltres, gent lliure e independent, después d'expressar lo mes fondo respecte per la Nació Catalana y les virtuts de sos fills, y fer vots per sa prosperitat; manifestém: que creem en la superioritat de la nostra raça valenciana, que tenim fé en la despertá de la nostra santa Pàtria y en son resurgiment; y a la qual mes amarem quant mes malastruga y menyspreuá será per propis y estranys. Y aixi com considerem molt honrós pera'ls naixcuts dins de Catalunya lo nom de catalá, pera nosaltres, haventmos fet Deu la gracia de naixer en Tèrra Valenciana, lo nom de catalá o catalanisats lo rechacem ab tota dignitat.”²⁰⁶

Per la seua banda, la designació de llengua catalana també serà durament atacada per "Veu de la Plana". El Pare Fullana, en la seua gramàtica, havia manifestat la unitat lingüística de la llengua parlada al País Valencià, al Principat i a les Illes; en canvi, afirmava que la presència de la llengua al País Valencià era autòctona i hi havia evolucionat simultàniament a la parlada al Principat.²⁰⁷ Aquesta asserció reforçava els arguments d'aquells que defensaven la independència o la denominació de *llengua valenciana*. Per tant, els membres d'aquest setmanari es basaren en l'autoritat d'aquest gramàtic per defensar, en una acalorada controvèrsia, el nom de llengua valenciana, per bé que no negaven, seguint Fullana, la unitat lingüística.²⁰⁸

La polèmica finalitza en entrar en la discussió un dels principals inspiradors del valencianisme a Castelló, G. Huguet Breva, que es distingia pel seu secessionisme. Aquest, en una carta dirigida al pancatalanista Daniel Martínez Ferrando, expressava contundentment el seu desacord envers la idea de la catalanitat de les terres valencianes i de la seua llengua, i amenaçava, fins i tot, amb la independència dels castellanencs:

“Si ella, contra lo que esperem, prenguéis cós a Valencia, los de Castelló nos fariem independents; y la combatriem dasta quedarne hu dels

nostres. -Seríe un gros èrro creure que nosaltros no admirém y amém al poble català com els qui mes; pero ho fem com a germans; no com a subdits;...”²⁰⁹

Aquesta enèrgica actitud fou contestada, amb un gran respecte, per Daniel Martínez Ferrando, el qual aconsellava G. Huguet d’“escoltar les cansons noves que a vegades poden portar el motiu per a una gran sinfonía”.²¹⁰

Pocs números després, la redacció de “Veu de la Plana” anunciava l’endarreriment de l’aparició del seu setmanari durant dues setmanes a causa de la manca de paper. Aquesta notícia, però, suposarà el final definitiu de la tasca valencianista de *Juventut Regionalista* en el si de “Veu de la Plana”.²¹¹

3. CRISI VALENCIANISTA

Amb la desaparició de “Veu de la Plana”, Castelló experimenta una baixada de l’activitat valencianista i àdhuc cultural. Els entrebancs que sofriren per part de la resta dels partits polítics locals, i la precària situació econòmica per què passava la ciutat a causa de les repercussions de la Guerra Europea, agreujades per les gelades de 1917-1918, que obligaren a importants contingents de població a emigrar cap a Barcelona i França,²¹² en degueren ser causes. Aquest estat es manté fins a la fundació de la Sociedad Castellonense de Cultura (1919), en què la capital de la Plana coneix un canvi radical en l’aspecte cultural i valencianista. Si bé el valencianisme anterior s’havia caracteritzat per l’exaltació dels ideals nacionalistes, manifestant en diverses ocasions un rebuig a la unitat lingüística o bé a la denominació de llengua catalana, ara s’entra en una etapa de concòrdia en què hi ha un predomini de les idees ponderades, i es marquen les directrius que conduiran a l’acord de 1932. Però, aquests fets ja tenen lloc durant els anys vint, període que depassa els límits cronològics fixats en el present article.

JOAN-RAFAEL RAMOS I ALFAJARÍN

(Universitat de València)